

Fra væsen til stofskifte – Marx’ arbejdsbegreber

AF SØREN MAU

SLAGMARK #76
SIDER: 95-111

Den marxistiske tradition er præget af en kontinuerlig splittelse, hvad angår den analytiske såvel som taktiske brug af begrebet *arbejde*.¹ Splittelsen var allerede tydelig på Karl Marx’ tid, og kan kondenseres ved et blik på to tekster fra perioden: på den ene side *Retten til dovenskab* (1880), en polemisk arbejdskritik forfattet af den franske revolutionære Paul Lafargue, der afviste kravet om ‘retten til arbejde’ som en ideologisk vildfarelse. På den anden side de tyske socialdemokraters Gotha-program fra 1875, der annoncerede arbejdets “befrielse” – og ikke dets afskaffelse – som proletariatets verdenshistoriske mission (Lafargue, 1970; SAPD, 1875).

Den vestlige arbejderbevægelse fortsatte i det sidste spor og opbyggede en stærk og positiv identifikation med arbejdet. Arbejdet var noget man kunne være stolt af, noget respektabelt og værdigt (Eley, 2002, kap. 3-4; Endnotes, 2015; Hobsbawn, 2004, kap. 12). Men sideløbende med arbejderbevægelsens positive vurdering af arbejde opstod en anden, arbejdskritisk strømning, og især fra 1960’erne og frem bredte en bølge af kritikker af arbejdet sig. I Italien skrev Mario Tronti (1966) og Antonio Negri (2005) om “afvisningen af arbejdet”, i Frankrig skrev Guy Debord (1972, s. 98), at “[k]un dem, der ikke arbejder, lever” og ud af det franske ultra-venstre opstod den såkaldte kommuniseringsteori: en strømning, der forstår kommunisme som en proces, der også afskaffer arbejdet.² I Tyskland formulerede en række teoretikere omkring tidsskriftet *Krisis* fra midten af 1980’erne en kritik af “arbejderbevægelsesmarxismens” tilbedelse af arbejdet, og i 1999 udgav de et *Manifest*

mod arbejdet, der indledes med følgende parafrasering af *Det kommunistiske manifest*: “Et lig behersker samfundet – arbejdets lig” (Gruppe Krisis, 1999). Med Robert Kurz i front polemiserer gruppen mod den transhistoriske brug af arbejdsbegrebet og argumenterer for, at ‘arbejdet’ som en selvstændig sfære i livet er en kapitalistisk opfindelse. Derfor handler det ikke om at befri arbejdet, men derimod om at afskaffe det (se f.eks. Jappe, 2005, s. 99ff; Kurz & Lohoff, 1989; Trenkle, 2014).³

Repræsentanter fra begge traditioner kan med rette påkalde sig Marx, for hvis man ser nærmere på hans forfatterskab i dets helhed, opdager man, at brugen af arbejdsbegrebet langt fra er entydig. Den klassiske tradition kan f.eks. knytte an til *Kapitalen*, hvor arbejdet figurerer som “en af alle samfundsformer uafhængig eksistensbetingelse for mennesket, en evig naturnødvendighed” (Marx, 1970, s. 137), eller Marx’ tale ved grundlæggelsen af Første Internationale, hvor han talte om “arbejdets emancipation” (MEW16, s. 12). Den arbejdskritiske strømning kan på sin side henvise til *Den tyske ideologi*, hvor man kan læse, at det ikke handler “om at befri arbejdet, men om at ophæve det” (MEW3, s. 186), eller udkastet til en kritik af økonomen Friedrich List: “Det er en af de største misforståelser at tale om frit, menneskeligt, socialt arbejde, om arbejde uden privatejendom. ‘Arbejdet’ er ifølge sit væsen den ufrie, umenneskelige, asociale, af privatejendom betingede og privatejendomsskabende aktivitet” (Marx, 1972, s. 436).⁴

Denne tvetydighed i Marx’ brug af arbejdsbegrebet kræver en nærmere analyse af selvsamme, hvilket jeg vil tilvejebringe i denne artikel. Eftersom både tvetydigheden i Marx’ tænkning og de nutidige diskussioner først og fremmest angår spørgsmålet om, hvorvidt arbejdsbegrebet kan bruges i en *transhistorisk* forstand, vil jeg fokusere på dette spørgsmål – og dermed ikke på Marx’ analyse af den konkrete sociale form, arbejdet antager i den kapitalistiske produktionsmåde. Jeg vil på kronologisk vis gennemgå udviklingen i Marx’ brug af arbejdsbegrebet og dermed vise, hvordan Marx’ skrifter rummer ressourcer for de særdeles forskellige forhold til arbejdsbegrebet, der findes i det 20. og 21. århundredes Marx-reception og kritiske diskussioner om arbejdets relation til kapitalisme og kommunisme.

1844: MENNESKETS VÆSEN

Arbejdsbegrebet gør for alvor sin entré i Marx’ tænkning i Parisermanuskripterne (også kendt som økonomisk-filosofiske manuskripter), en række ufærdige tekster

fra 1844 (udgivet i 1932), der udgør Marx' første seriøse studie såvel som kritik af den klassiske politiske økonomi, eller 'nationaløkonomien', som han kalder det på dette tidspunkt (eks. Smith, Ricardo, Say). Arbejdsbegrebet i disse tekster er et resultat af en blanding af (1) Ludwig Feuerbachs kritik af kristendommen og Hegel, (2) Hegels arbejdsbegreb og (3) de politiske økonomers analyse af det borgerlige samfund – en blanding, der både overtager og kritiserer elementer fra alle tre.

(1) Fra Feuerbach overtager Marx en kritisk figur, der kom til at følge ham gennem resten af hans forfatterskab. Feuerbachs kritiske gestus består i at afdække religionen som "menneskets forhold til sit eget væsen – deri ligger dens sandhed og sædelige helingskraft – men [et forhold] til sit væsen, ikke som dets eget, men som et andet, fra det forskelligt, ja modsatrettet [entgegengesetzten] væsen – deri ligger dens usandhed." (Feuerbach, 2011, s. 301). I religionen forholder mennesket sig til sig selv på en fremmedgjort måde, idet menneskets egne egenskaber – dets 'prædikater', som Feuerbach også kalder det – fremtræder for det som et fremmed subjekt. Mennesket besidder som art ifølge Feuerbach en række egenskaber som eksempelvis kærlighed, forstand og vilje, der udgør dets væsen – og det er dette arts væsen [Gattungswesen], det religiøse menneske eksternaliserer og placerer hos Gud. Marx overtager denne omvendingsmodel, idet han i den erkender en fremmedgørelsesproces, der ikke kun finder sted i religionen.⁵ Således bringer Marx den allerede i felten mod Hegel i sin kritik af Retsfilosofien fra 1843, hvor han bemærker at Hegel "selvstændiggør prædikaterne" (MEW1, s. 224), idet han ikke ser, at staten er en abstraktion, der har sin grund i mennesket og samfundet: "Ligesom det ikke er religionen der skaber mennesket, men mennesket der skaber religionen, så skaber forfatningen ikke folket, men folket forfatningen" (MEW1, s. 231). Marx transponerer således i 1843 denne kritiske model fra religionen til staten og i 1844 videre til økonomien.⁶

(2) Fra Hegel overtager Marx betoningen af arbejdets antropologiske betydning. Hegel forstod ifølge Marx, at arbejdet er den proces, hvorigennem mennesket skaber sig selv: arbejdet er *menneskets væsen*. Med denne indsigt stillede Hegel sig ifølge Marx på "den moderne nationaløkonomis standpunkt" (MEW40, s. 574). Marx mobiliserer Hegels indsigt i en kritisk videreudvikling af Feuerbach, idet Marx erstatter Feuerbachs abstrakte væsens egenskaber med arbejdet i indholdsbestemmelsen af menneskets væsen (Heinrich, 1999, s. 111f). Hegel er imidlertid begrænset af sin intellektualistiske forståelse af arbejdet og mennesket: "Det menneskelige

væsen, mennesket, er for Hegel = selvbevidsthed” (MEW40, s. 575).⁷

(3) I den politiske økonomi henter Marx en forståelse af arbejdet, der tillader ham at overskride Hegels intellektualistiske antropologi. I den politiske økonomi betyder ‘arbejde’ ikke først og fremmest det åndelige arbejde, men derimod den praktiske og produktive aktivitet, der frembringer materiel rigdom i privatejendommens form. Derudover importerer Marx også økonomiske kategorier som produktion, penge, bytte og kapital fra de politiske økonomer.

Resultatet af denne kobling er en humanistisk kritik af det borgerlige samfund, der med udgangspunkt i et begreb om det menneskelige væsen, og en dertilhørende form for arbejde, kritiserer det borgerlige samfund for at *fremmedgøre* dette væsen og den politiske økonomi for at tildække denne fremmedgørelse (MEW40, s. 513). Kernen i denne kritik angår forholdet mellem arbejdet og dets produkt: i det borgerlige samfund træder produktet op over for arbejderen “som et *fremmed væsen*, som en fra producenterne *uafhængig magt*”, akkurat som i religionen (MEW40, s. 511f. Se også Heinrich, 1999, s. 107f; Leopold, 2007, s. 230f; McLellan, 1970, s. 133; Ollman, 1976, kap. 19–22). Den politiske økonomi går ukritisk ud fra privatejendommen som en uproblematisk forudsætning, og er derfor ude af stand til at tematisere den fremmedgørelse, som Marx med sin hegeliansk-feuerbachske humanisme kritisk kan afdække. Således skriver Marx i sit noteshæfte om James Mill fra samme periode: “nationaløkonomien *fikserer* den sociale samfærdsels [*geselligens Verkehers*] *fremmedgjorte* form som den *væsentlige* og *oprindelige* og den, der svarer til den menneskelige bestemmelse” (MEW40, s. 451).

Arbejdsbegrebet er således på dette stadie i Marx’ udvikling et *antropologisk* og *transhistorisk* begreb, der udpeger menneskets væsen, og som sådan udgør grundlaget for kritikken af det borgerlige samfund. Arbejdet er fremmedgjort, fordi dets produkter optræder som en uafhængig magt, der kontrollerer producenterne. Dermed implicerer kritikken også forestillingen om et *ikke-fremmedgjort* eller *naturligt* arbejde, der *svarer* til menneskets væsen: en form for arbejde, hvor producenterne ikke er adskilt fra produkterne af deres arbejde. I et kommunistisk samfund vil arbejdet derfor, som Marx forklarer, være en “*fri livsytring*, og dermed *livets nydelse*” (MEW40, s. 463).

Arbejdsbegrebet er således uløseligt bundet til det begreb om et transhistorisk menneskeligt væsen, som Marx på dette tidspunkt forankrer sin kritik i (Heinrich, 1999, kap. 3).⁸ Den humanistiske kritik af det borgerlige samfund og den politiske

økonomi videreføres i *Den hellige familie*, som Marx og Engels skrev i slutningen af 1844: Den politiske økonomi behandler eksempelvis privatejendommen som en "grundforudsætning, der gælder som en uomstødelig kendsgerning" (MEW2, s. 32), og den franske socialist Pierre-Joseph Proudhon roses for at have stillet "de nationaløkonomiske forholds menneskelige skin" overfor "deres umenneskelige virkelighed" (MEW2, s. 34).

1845: AKTIVITET ≠ ARBEJDE

Louis Althusseres omdiskuterede tese om et epistemologisk brud i Marx' tænkning i 1845 er med rette blevet kritiseret for at simplificere forholdet mellem den unge og den ældre Marx. Men selv om Althusseres periodisering og læsning af Marx rummer mange fejl og tvetydigheder, udgør tesen om Marx' brud med en bestemt form for teoretisk humanisme – eller *antropologisme*, som Michael Heinrich kalder det – en gyldig og vigtig indsigt i Marx' udvikling (Althusser, 1969, s. 199ff, 2003, 2011, s. 239; Heinrich, 1999, s. 118–141). I 1844 indtager begreber som 'mennesket', 'det menneskelige væsen', 'humanisme' og 'afmenneskeliggørelse [*Entmenschung*]' en *forklarende* såvel som *kritisk* funktion, og det er akkurat denne form for humanisme, Marx og Engels fra foråret 1845 og frem kritiserer, og som Marx senere refererede til som en "afregning med vores tidligere filosofiske samvittighed" (MEW13, s. 10).

I *Teser om Feuerbach* fra foråret 1845 retter Marx en skarp kritik mod Feuerbachs humanisme, der "opløser det religiøse væsen i det menneskelige væsen. Men det menneskelige væsen er ikke noget abstraktum, det enkelte individ iboende. I sin virkelighed er det indbegrebet af samfundsforholdene" (MEW3, s. 534; Marx, 1962b, s. 92).⁹ I *Den tyske ideologi* distancerer Marx og Engels sig endnu mere fra den feuerbachske humanisme, idet 'menneskets væsen' nu – sammen med begrebet *fremmedgørelse* (Marx, Engels, & Weydemeyer, 2004, s. 21) – bliver betragtet som et af "filosoffernes" begreber, et "hjernesvind" (Marx m.fl., 2004, s. 24) en "apoteose-ret" forestilling, der har sin "reale grund" i de sociale strukturer (Marx m.fl., 2004, s. 30). Feuerbach "kommer ikke til de virkelig eksisterende, aktive mennesker, men bliver ved abstraktionen 'mennesket'" (Marx m.fl., 2004, s. 11).¹⁰

Marx' kritik af humanismen betyder ikke, at han stopper med at bruge begrebet 'menneske'; det betyder blot, at begrebets *teoretiske funktion* ændrer sig: det kan

ikke længere forklare samfundet og historien, ligesom det ikke længere fungerer som grundlaget for kritikken af det borgerlige samfund. Som Marx forklarede mange år senere i 1881, går hans “analytiske metode” ikke ud fra “mennesket, men fra den økonomisk givne samfundsperiode” (MEW19, s. 371).

Med kritikken af begrebet om ‘menneskets væsen’ mister arbejdsbegrebet den transhistoriske og essentialistiske betydning, det havde i teksterne fra 1844. Resultatet er en radikal *historisering* af arbejdet, der nu forstås som et specifikt kapitalistisk fænomen. Men Marx har stadig brug for et begreb til at betegne det, der i det borgerlige samfund bliver til arbejdet, og tenderer derfor til at bruge *aktivitet* [*Tätigkeit*] som en slags erstatning for det transhistoriske arbejdsbegreb (Heinrich, 1999, s. 126). Det borgerlige samfund kan dermed forstås som det samfund, hvori en bestemt del af menneskers aktivitet udsøndres og forvandles til en selvstændig sfære, der er adskilt fra resten af livet og skaber rigdom for den herskende klasse. Det borgerlige samfunds arbejdsdeling påtvinger alle en “bestemt aktivitetskreds”, hvorimod den kommunistiske ophævelse af arbejdsdelingen vil gøre det muligt “at gå på jagt om morgenen, fiske om eftermiddagen, beskæftige mig med kvægavl om aftenen, kritisere oven på middagen, netop hvad jeg har lyst til, uden nogen sinde at blive jæger, fisker, hyrde eller kritiker” (Marx m.fl., 2004, s. 20f).

Historiseringen af arbejdsbegrebet har den konsekvens, at den kommunistiske revolution nu må begribes som en *afskaffelse af arbejdet*. Derfor kan Marx i *Den tyske ideologi* polemisere mod Stirner, ifølge hvem “staten beror på *arbejdets slaveri*”, og svare: “Den *moderne* stat, bourgeoisiets herredømme, beror på *arbejdets frihed*. [...] Arbejdets frihed er arbejdernes frie konkurrence med hinanden. [...] Arbejdet er frit i alle civiliserede lande; det handler ikke om at befri arbejdet, men om at ophæve det” (MEW3, s. 186. Se også Marx m.fl., 2004, s. 77). Brugen af begreberne ‘aktivitet’ og ‘arbejde’ i *Den tyske ideologi* er imidlertid ikke helt konsekvent. I hele manuskriptet bruges begrebet ‘arbejdsdeling’ som et transhistorisk begreb, og til tider også ‘arbejde’ (se især MEW3, s. 22-32). På trods af dette er tendensen tydelig: *aktivitet* bruges som et transhistorisk begreb, og *arbejde* primært som den specifikke historiske form, aktiviteten antager i det borgerlige samfund – derfor må den “kommunistiske revolution” forstås som en proces, der “retter sig mod den hidtidige *slags* aktivitet [*Art der Tätigkeit*], [og altså] likviderer *arbejdet* [*die Arbeit beseitigt*]” (Marx m.fl., 2004, s. 28). Den samme arbejdskritik findes i et udkast til en artikel om den tyske økonom Friedrich List, som Marx skrev i marts 1845, altså

før både *Teser om Feuerbach* og *Den tyske ideologi*:

“Arbejdet” er privatejendommens levende grundlag, privatejendommen som dens egen skabende kilde. Privatejendommen er intet andet end det *genstandsiggjorte* [*vergegenständlichte*] arbejde. Man må angribe, ikke alene privatejendommen som *tingslig tilstand*, [men også] privatejendommen som *aktivitet* [*Tätigkeit*], hvis man vil give den dødsstødet. Det er en af de største misforståelser at tale om frit, menneskeligt, socialt arbejde, om arbejde uden privatejendom. “Arbejdet” er ifølge sit væsen den ufrie, umenneskelige, asociale, af privatejendom betingede og privatejendoms-skabende aktivitet. Ophævelsen af privatejendommen bliver altså først til virkelighed, når den bliver forstået som ophævelsen af “arbejdet” (Marx, 1972, s. 436)

Denne kritik af arbejdet forsvinder imidlertid hurtigt, og kan ikke findes i denne form i skrifterne efter *Den tyske ideologi*, dvs. efter ca. maj 1846. Men selvom Marx ikke længere taler om at ‘ophæve’ arbejdet, fastholder han i den efterfølgende periode distinktionen mellem ‘arbejde’ og ‘aktivitet’.¹¹ I den polemiske pamflet *Filosofiens elendighed* skrevet i januar-juni 1847 forholder Marx sig for første gang positivt til David Ricardos arbejdsværditeori, som han tidligere havde afvist (Callinicos, 2014, s. 46ff). Dermed får arbejdsbegrebet nu den yderligere indholdsbestemmelse at være kilde til *bytteværdi*. Marx erkender ligeledes tydeligt, at det borgerlige samfund beror på, at ‘arbejdet’ forvandles til en vare, der som alle andre varer udveksles på markedet (Marx, 1973, s. 34f).¹²

I forelæsningsrækken *Lønarbejde og kapital* skrevet i december 1847 samt manuskriptet *Arbejds løn* fra samme periode genfindes distinktionen mellem aktivitet og arbejde. Arbejdet er “arbejderens egen livsaktivitet, hans egen livsytring. Og denne *livsaktivitet* sælger han til en tredjemand for at sikre sig de nødvendige *subsistensmidler* [*Lebensmittel*]. Hans livsaktivitet er for ham kun et *middel* til at kunne eksistere. Han arbejder for at leve. Han regner ikke arbejdet med til livet selv, det er snarere en ofring af hans liv” (MEW6, s. 400, 535; Marx, 1962a, s. 133). Det borgerlige samfunds grundlag er at “den menneskelige aktivitet = vare”, hvilket forudsætter opløsningen af patriarkalske bånd, dvs. præ-kapitalistiske afhængighedsforhold, der forhindrer den frie handel med arbejdskraft (MEW6, s. 555f).

Kun ét sted i Marx’ tekster fra denne periode bruges begrebet arbejde om før-kapitalistiske samfund, og dér kun i en sammenligning: “Arbejdet har ikke altid været en vare. Arbejdet har ikke altid været lønarbejde, dvs. *frit* arbejde. *Slaven* sælger

ikke sit arbejde til slavebesidderen, ligesom oxen ikke sælger sine ydelser til bonden” (MEW6, s. 401; Marx, 1962a, s. 134). I *Det kommunistiske manifest*, som blev skrevet umiddelbart efter *Lønarbejde og kapital* i januar 1848, bruges arbejdsbegrebet intetsteds om prækapitalistiske forhold (det samme gælder *Filosofiens elendighed*). Kapitalens universalisering af lønarbejdet beskrives eksempelvis på denne måde: “Bourgeoisiet har afklædt alle de aktiviteter [*Tätigkeiten*], der tidligere blev betragtet som ærværdige og med from frygtsommelighed, deres hellige skin. Det har forvandlet lægen, juristen, præsten, digteren og videnskabsmanden til dets betalte lønarbejdere” (MEW4, s. 465; Marx & Engels, 1945, s. 43). Perioden 1845-1848 er således karakteriseret ved, at Marx forlader det transhistoriske arbejdsbegreb, som han brugte i 1844, og erstatter det med en skelnen mellem aktivitet og arbejde.

1857: STOFKIFTE MED REDSKABER

Marx' skrifter i perioden 1848-57 består primært af politiske analyser (*Klassekampene i Frankrig* fra 1850 og *Louis Bonapartes 18. Brumaire* fra 1851-52) samt artikler til den amerikanske avis *New-York Daily Tribune*, som Marx skrev for i 1852-62 – tekster, der ikke først og fremmest er optaget af teoretiske spørgsmål og ikke rummer principielle betragtninger over arbejdsbegrebet. Sideløbende med dette arbejde fortsatte og intensiverede Marx sit studie af den politiske økonomi, hvilket resulterede i en lang række hæfter med noter og uddrag, der stadig ikke er udgivet i deres helhed.

Foranlediget af en økonomisk krise begyndte Marx i 1857 at nedskrive resultaterne af sine studier, hvilket resulterede i de manuskripter, vi i dag kender som *Grundrisse*. I sensommeren skrev Marx en indledning, der blandt andet rummer nogle metodologiske betragtninger omkring grænserne for gyldigheden af abstrakte økonomiske begreber. Som eksempel vælger Marx begrebet arbejde, der “synes [at være] en ganske simpel kategori”, der i sin abstrakthed kan bruges om alle historiske samfundsformer (Marx, 1974, s. 23). Men skinnet bedrager, for i realiteten er arbejdet “forstået økonomisk i denne simpelhed, en lige så moderne kategori som de forhold, der skaber denne simple abstraktion” (Marx, 1974, s. 23).

Lige gyldigheden over for det bestemte arbejde modsvarer en samfundsform, hvor individerne med lethed overgår fra det ene arbejde til det andet, og hvor arbejdets bestemte art er tilfældig og derfor lige gyldig for dem. Arbejdet er her – ikke

blot i kategorien, men i virkeligheden – blevet et middel til skabelse af rigdommen overhovedet og er ophørt med som bestemmelse at være vokset sammen med individerne i en særegenhed. [...] Altså først her bliver den abstrakte kategori “arbejde”, “arbejde overhovedet”, arbejde slet og ret, der er den moderne økonomis udgangspunkt, praktisk sand (Marx, 1974, s. 24).

Denne historisering af arbejdsbegrebet ligger tydeligt i forlængelse af arbejdsbegrebet i teksterne fra perioden 1845-48. Den politiske økonomis almene arbejdsbegreb er “produktet af historiske forhold” og besidder altså kun sin “fulde gyldighed for og indenfor disse forhold” (Marx, 1974, s. 24).

Men her stopper Marx ikke. Han påpeger at det borgerlige samfund må forstås som “den mest udviklede og mangfoldige historiske organisation af produktionen. De kategorier, der udtrykker dets forhold, forståelsen af dets struktur, giver derfor samtidig indsigt i alle de samfundsformers struktur og produktionsforhold, der er gået under, og med hvis ruiner og elementer det borgerlige samfund opbygger sig selv” (Marx, 1974, s. 24). At forstå det borgerlige samfund som en historisk samfundsform indebærer altså at forstå det som noget, der er opstået ud af et ikke-borgerligt samfund, og denne virkelige kontinuitet må afspejle sig i en begrebslig kontinuitet. En vis anakronisme er således et uundgåeligt vilkår for enhver historieskrivning, hvilket imidlertid ikke er et problem, så længe vi er opmærksomme på, at historien altid læses fra nutidens perspektiv. Derfor er der heller ikke noget problem i at bruge visse – men ikke alle – abstrakte, moderne begreber om før-kapitalistiske samfund, også selvom de kun besidder deres “fulde gyldighed” indenfor sidstnævnte.

Efter en lang pause på omkring 12 år genintroducerer Marx således et transhistorisk arbejdsbegreb, men denne gang i en ny betydning. I 1844 var arbejdet transhistorisk i en *ontologisk* forstand: som menneskets væsen var arbejdet en positiv realitet, der forblev uændret af det historiske forløb. Fra 1857 og frem er den transhistoriske brug af arbejdsbegrebet derimod *metodologisk* begrundet: det betegner ikke noget der eksisterer ‘udenfor’ historien, men derimod blot måden, hvorpå fortiden præsenterer sig selv for nutiden. Det indebærer derfor en refleksiv metodologi, der medtænker teoriens historicitet: den intellektuelle abstraktion, der krystalliserer sig i den politiske økonomis abstrakte begreb om arbejde, er et resultat af den *reale* abstraktion, der foregår i det kapitalistiske samfund.

Den sene Marx' transhistoriske arbejdsbegreb er på afgørende vis inspireret af begrebet *stofskifte* [*Stoffwechsel*], som han overtog fra den tyske agrikulturkemi-ker Justus von Liebig, der i 1840 udgav det indflydelsesrige værk *Den organiske kemi i dens anvendelse i agrikultur og fysiologi*. Marx læste og skrev uddrag af værket i sine noteshæfter allerede i 1851, og da han i midten af 1860'erne skrev de manuskripter, der senere blev til kapitlerne om jordrenten i *Kapitalens* tredje bind, genlæste han Liebigs værk og skrev i et brev til Engels, at det var "vigtigere for denne sag [dvs. jordrenten] end alle økonomer tilsammen" (MEW31, s. 178).¹³ At arbejdet er et 'stofskifte' mellem mennesket og resten af naturen betyder, at det er en naturlig proces på linje med det stofskifte der foregår, når en plante gror, eller et dyr fordøjer mad.¹⁴ Arbejdet er, som Marx skrev i sin kritik af Gotha-programmet i 1875, "kun en ytring af en naturkraft" (MEW19, s. 15).¹⁵

Marx udpeger imidlertid også måden, hvorpå menneskeligt arbejde adskiller sig fra andre former for stofskifte i naturen. Arbejdet bestemmes som en *målrettet aktivitet* [*zweckmäßige Tätigkeit*] (MEW13, s. 23f; Marx, 1974, s. 205), og Marx peger også på, at den menneskelige arbejdsproces indebærer en vis anticipation af arbejdets resultater (Heinrich, 2013, s. 154f; Marx, 1970, s. 303). Det vigtigste kendetegn ved det menneskelige arbejde er imidlertid brugen af arbejdsredskaber, som mennesker bruger i langt højere grad end andre dyr. Marx skriver i *Kapitalen*:

Bortset fra tilegnelsen af færdige livsfornødheder, f.eks. frugter, hvor det udelukkende er hans egne lemmer, der tjener ham som arbejdsredskab, er den genstand, som arbejderen umiddelbart bemægtiger sig, ikke arbejdsstanden, men arbejdsredskabet. Således bliver naturen selv til organ for hans virksomhed, et organ, han føjer til sine lemmer, så han derved, på trods af Bibelen, forlænger sit legeme. (Marx, 1970, s. 304)

På den ene side er redskaber et 'organ', dvs. en integreret del af kroppen og dermed en betingelse for livets reproduktion – men på den anden side kan redskaberne i langt højere grad end andre organer adskilles fra resten af kroppen. Menneskets afhængighed af redskaber har derfor afgørende konsekvenser for måderne, hvorpå menneskeartens reproduktion kan organiseres (se Burkett, 2014, kap. 2; Foster & Burkett, 2000). Som Andreas Malm forklarer:

Ingen anden art kan være så fleksibel, så universel, så altædende i forhold til resten af naturen – *men af præcis samme grund kan ingen andre arter organisere deres stofskifte gennem så skarpe interne splittelser*. Hvis en bred vifte af ekstra-somatiske redskaber er en særegen egenskab ved Homo sapiens, er det også der, hvor arten hører op med at være en enhed. [...] Individet har muligvis brug for dem [arbejdsredskaberne] som hun har brug for sine lunger, men de er uden for hendes krop (...) og derfor har hun muligvis intet andet valg end at gå igennem en herre [Master] for at få adgang til dem: hun er viklet ind i ejendomsforhold. (Malm, 2016, s. 280)

Den omstændighed, at mennesker er afhængige af arbejdsredskaber, der kan adskilles fra kroppen og approprieres af andre, betyder således, at magtrelationer kan gennemtrænge den sociale reproduktion, ved at monopolisere betingelserne for forbindelsen mellem livet og dets betingelser – hvilket er grundlaget for historiens forskellige produktionsmåder.

KONKLUSION

Den sene Marx har således et utvetydigt *transhistorisk* begreb om arbejdet som et naturligt stofskifte, der er “fælles for alle de sociale former, menneskelivet antager” (Marx, 1970, s. 310). Dette transhistoriske arbejdsbegreb adskiller sig grundlæggende fra det, der var på spil i teksterne fra 1844. Sidstnævnte – dvs. arbejdet forstået som menneskets væsen – fungerede som et normativt grundlag for kritikken af det borgerlige samfund, og kritikken af det fremmedgjorte arbejde implicerede en forestilling om et naturligt og ikke-fremmedgjort arbejde, der ville svare til den menneskelige natur. Det er ikke længere tilfældet med den sene Marx’ arbejdsbegreb. I sit sene værk forankrer Marx ikke kritikken af kapitalismen i en forestilling om en naturlig form for arbejde, ligesom bestemte samfundsformationer ikke forklares ud fra det menneskelige arbejdes transhistoriske egenskaber. Arbejdet er qua naturligt stofskifte en evig betingelse for ethvert samfund, men netop heller ikke mere end en betingelse, for det implicerer på ingen måde en *bestemt* social form for stofskifte. Kort sagt: der er ingen direkte vej fra arbejdet qua naturlig betingelse til arbejdets sociale form.¹⁶ Den sidste pointe fremgår blandt andet af en passage fra Marx’ kritik af den klassiske politiske økonomis såkaldte “trinitariske formel”, ifølge hvilken løn, profit og rente er tre indkomstformer, der svarer til produktio-

nens tre “faktorer”: arbejde, kapital og jord.¹⁷ I Marx’ kritik af denne gennemført ideologiske forestilling, der naturaliserer kapitalforholdet og skjuler merværdiens oprindelse, kalder han “arbejdet”, som det optræder i den trinitariske formel, for “et rent spøgelse [...] en abstraktion, som betragtet for sig overhovedet ikke eksisterer” (MEW25, s. 823; MEGA II/4.2, s. 843).

Marx’ kritik af den politiske økonomi er ikke en almen teori om arbejdet som sådan, men derimod en analyse og kritik af den kapitalistiske produktionsmåde og den specifikke sociale form, arbejdet har i denne produktionsmåde. Analysen af arbejdets transhistoriske egenskaber har en bestemt funktion i Marx’ mere omfattende projekt: i og med at arbejdets naturlige egenskaber ikke implicerer en bestemt organisering af den sociale reproduktion, peger det transhistoriske arbejdsbegreb i og af sig selv hen imod behovet for at analysere den kapitalistiske produktionsmåde som en historisk specifik samfundsform, der er et resultat, ikke af menneskets natur eller teknologiens uundgåelige udvikling,¹⁸ men derimod af *klassekamp*. Det menneskelige arbejde er en naturlig proces, der indebærer brugen af redskaber, og fordi disse redskaber på samme tid er nødvendige for livets reproduktion og mulige at adskille fra resten kroppen, kan menneskeartens sociale reproduktion organiseres på mange forskellige måder. Arbejdsbegrebet har derfor en vigtig plads i det, man kunne kalde Marx’ sociale ontologi: sådan noget som forskellige *produktionsmåder*, dvs. forskellige måder at organisere den sociale reproduktion på, kan kun eksistere, fordi det menneskelige arbejde indeholder muligheden for en radikal adskillelse mellem livet og dets betingelser. Det er det menneskelige arbejdes naturlige egenskaber, der forklarer hvorfor det er muligt at organisere artens reproduktion på så mange forskellige måder. Den sene Marx’ transhistoriske arbejdsbegreb fremviser således det punkt, hvor naturen overskrider sig selv og åbner op for det mulighedsrum, som er det politiske. Det transhistoriske arbejdsbegreb *afnaturaliserer* den økonomiske orden, og viser derimod hen i mod den realitet, hele Marx’ tænkning drejer sig om og indskrives i: *klassekampen*.

NOTER

1 Jeg vil gerne takke Esben Bøgh Sørensen, Dominique Routhier samt den anonyme reviewer for gode kommentarer, kritikker og forslag.

- 2 Se f.eks. Astarian, 2016; Dauvé, 2015, s. 51ff; Den usynlige komité, 2013, s. 18ff; Endnotes, 2008; Noys, 2011 og Tiqqun, 2011, s. 123ff.
- 3 Moishe Postone, 2003, og til en vis grad også Werner Bonefeld, 2014, kan regnes med til denne tradition, hvad angår arbejdsbegrebet. Af andre nyere arbejdskritiske tekster kan Fleming, 2015; Frayne, 2015; Lazzarato, 2015; Rifkin, 1995; Srnicek & Williams, 2015, og i en dansk kontekst Halberg, 2017 og Sammenslutning af Bevidst Arbejdssky Elementer, 1979, nævnes.
- 4 Manuskripterne kendt som *Den tyske ideologi* var ikke et samlet værk, men en række løst sammenhængende skitser, som udgiverne af den første *Marx-Engels Gesamtausgabe* redigerede og udgav i 1932 (se Carver, 2010, 2014). De oprindelige manuskripter er endnu ikke udgivet i den historisk-kritiske *Gesamtausgabe*, men dele af dem udkom i *Marx-Engels-Jahrbuch 2003*. I det følgende refererer jeg så vidt muligt til denne udgave, men jeg har for genkendelighedens skyld bibeholdt titlen *Den tyske ideologi*.
- 5 Marx' brug af denne 'omvendingsmodel' skyldes sandsynligvis ikke kun Feuerbachs indflydelse, men bærer også spor fra Bruno Bauer. Se Boer, 2010; Rosen, 1977 og Sass, 1976. Tak til Magnus Møller Ziegler for at gøre mig opmærksom på dette.
- 6 Om Engels' og Heß' vigtige indflydelse på Marx' tidlige kritik af den politiske økonomi, se Kouvelakis, 2003, s. 180f og McLellan (1970, s. 150ff).
- 7 Denne udlægning implicerer ikke, at Marx' læsning af Hegel er korrekt. For en kritik af Hegel-læsningen i *Parisermanuskripterne*, se Berki, 1979. Se også Althusser, 2003, s. 250.
- 8 Udgivelsen af *Parisermanuskripterne* i 1932 gav anledning til en række nye og ofte teologiske, socialdemokratiske og eksistensfilosofiske Marx-læsninger. Se Althusser, 1969, s. 45-84; Heinrich, 1999, s. 87; Mandel, 2015, kap. 10; Schmidt, 1976, s. 218 og Musto, 2015. For en antihumanistisk kritik af Eric Fromms og Herbert Marcuses overtagelse af den unge Marx' humanisme, se Mau, 2015.
- 9 Se også Engels' brev til Marx fra november 1844, der er det tidligste eksempel på denne kritik af Feuerbachs humanisme (MEW27, s. 11f).
- 10 Se også Marx, Engels, & Weydemeyer, 2004, s. 72, 92 og MEW3, s. 143, 217, 275.
- 11 Begrebet 'aktivitet' har også en prominent plads i tesaerne om Feuerbach (Marx, 1962b).
- 12 Fra *Grundrisse* (1857-8) og fremefter præciserer Marx sin terminologi: det er ikke *arbejdet*, der sælges, men *arbejdskraften*, dvs. evnen til at arbejde. I *Grundrisse* og *Urtext* (1858) bruger han primært udtrykket 'arbejdsevne [*Arbeitsvermögen*]'. I *1861-3 manuskripterne, Resultater af den umiddelbare produktionsproces* samt *1863-5 manuskripterne* (tekstgrundlaget for *Kapitalens* tredje bind) bruger han skiftevis 'arbejdskraft' og 'arbejdsevne', og fra *Kapitalens* første udgave (1867) og frem bruger han primært 'arbejdskraft', selvom han aldrig stopper med at bruge 'ar-

bejdsevne.

- 13 Ang. Liebigs indflydelse på Marx, se Foster, 2000, kap. 5; 2002.
- 14 Se også Marx, 1974, s. 193f, 205, 363 (*Grundrisse*); MEW13, s. 23f (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*); MEGA II/3.1, s. 35, 56 (1861-63 manuskripterne); Marx, 1983, s. 28 (*Resultater af den umiddelbare produktionsproces*); MEGA II/4.2, s. 838 (1863-5 manuskripterne); MEW23, s. 57, 192ff (*Kapitalen*, bd. 1).
- 15 Ang. den sene Marx' forståelse af forholdet mellem menneske, natur og samfund, se Burkett, 2014; Malm, 2016 og Moore, 2015.
- 16 Marx' arbejdsbegreb indebærer således på ingen måde et deterministisk historiesyn, sådan som Berki, 1979, s. 51 tror.
- 17 Afsnittet om den trinitariske formel i Marx' oprindelige manuskripter (MEGA II/4.2, s. 834ff) adskiller sig på en række vigtige punkter fra Engels' redigerede version i tredje bind af *Kapitalen* (MEW25, s. 822ff). Ang. Engels' redigering, se Callinicos, 2014; Heinrich, 1996 og Moseley, 2016.
- 18 For en kritik af den udbredte misforståelse, at Marx forsvarede en tekno-deterministisk historiefilosofi, se Bensaïd, 2009, kap. 1-2 og Malm, 2016, s. 272ff. Se også Rigby, 1998.

LITTERATUR

- Althusser, L. (1969 [1965]). *For Marx*. København: Rhodos.
- Althusser, L. (2003 [1966-67]). *The Humanist Controversy*. I *The Humanist Controversy and Other Writings*. London & New York: Verso Books.
- Althusser, L. (2011 [1975]). Is it Simple to be a Marxist in Philosophy? I L. Althusser, *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists*. London & New York: Verso Books.
- Astarian, B. (2016). A Few Clarifications on Anti-Work. Hentet fra <https://ediciones-ineditos.com/2017/02/13/a-few-clarifications-on-anti-work/>
- Bensaïd, D. (2009 [1996]). *Marx for Our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*. London & New York: Verso Books.
- Berki, R. N. (1979). On the Nature and Origins of Marx's Concept of Labor. *Political Theory*, 7(1).
- Boer, R. (2010). Friends, Radical and Estranged: Bruno Bauer and Karl Marx. *Religion and Theology*, 17(3-4).
- Bonefeld, W. (2014). *Critical Theory and the Critique of Political Economy*. London: Bloomsbury.
- Burkett, P. (2014 [1999]). *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*. Chicago: Haymarket Books.

- Callinicos, A. (2014). *Deciphering Capital: Marx's Capital and its destiny*. London: Bookmarks.
- Carver, T. (2010). The German Ideology Never Took Place. *History of Political Thought*, 31(1), 107–127.
- Carver, T. (2014). *Marx and Engels's "German ideology" Manuscripts*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dauvé, G. (2015 [1969-2015]). *Eclipse and Re-emergence of the Communist Movement*. Oakland: PM Press.
- Debord, G. (1972 [1967]). *Skuespilsamfundet*. København: Rhodos.
- Den usynlige komité. (2013 [2008]). *Den kommende opstand*. Aarhus: Antipyrene.
- Eley, G. (2002). *Forging Democracy. The History of the Left in Europe, 1850-2000*. New York: Oxford University Press.
- Endnotes. (2008). *Endnotes 1: Preliminary Materials for a Balance Sheet of the Twentieth Century*. London & Oakland: Endnotes.
- Endnotes. (2015). A History of Separation. I *Endnotes 4: Unity in Separation*. London & Oakland: Endnotes.
- Feuerbach, L. (2011 [1841]). *Das Wesen des Christentums*. Stuttgart: Reclam.
- Fleming, P. (2015). *The Mythology of Work: How Capitalism Persists Despite Itself*. London: Pluto Press.
- Foster, J. B. (2000). *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York: Monthly Review Press.
- Foster, J. B. (2002). Marx's ecology in historical perspective. *International Socialism*, 96(2).
- Foster, J. B., & Burkett, P. (2000). The dialectic of organic/inorganic relations: Marx and the Hegelian philosophy of nature. *Organization & Environment*, 13(4), 403–425.
- Frayne, D. (2015). *The Refusal of Work: The Theory and Practice of Resistance to Work*. London: Zed Books.
- Gruppe Krisis. (1999). Manifest gegen die Arbeit. *krisis. Kritik der Warengesellschaft*. Hentet fra www.krisis.org
- Halberg, E. (2017). *Roden til alt ondt: Hvori det vises at arbejdet, som institution, lægger beslag på hele menneskets tilværelse, og at det således må politisk afvikles*. København: Nemo.
- Heinrich, M. (1996). Engels' Edition of the Third Volume of Capital and Marx's Original Manuscript. *Science & Society*, 60(4).
- Heinrich, M. (1999). *Die Wissenschaft vom Wert: Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*. Münster: Westphälisches Dampfboot.
- Heinrich, M. (2013). *Wie das Marxsche «Kapital» lesen? Leseanleitung und Kommentar zum An-*

- fang des «Kapital» Teil 2.* Stuttgart: Schmetterling Verlag.
- Hobsbawn, E. (2004 [1975]). *The Age of Capital: 1848-1875.* London: Abacus.
- Jappe, A. (2005 [2003]). *Die Abenteuer der Ware. Für eine neue Wertkritik.* Münster: Unrast Verlag.
- Kouvelakis, S. (2003). *Philosophy and Revolution: From Kant to Marx.* London & New York: Verso.
- Kurz, R., & Lohoff, E. (1989). Der Klassenkampf-Fetisch. Thesen zur Entmythologisierung des Marxismus. *krisis. Kritik der Warengesellschaft.* Hentet fra www.krisis.org
- Lafargue, P. (1970 [1880]). *Retten til dovenskab.* København: Rhodos.
- Lazzarato, M. (2015). *Governing by Debt.* Los Angeles: Semiotext(e).
- Leopold, D. (2007). *The Young Karl Marx: German Philosophy, Modern Politics, and Human Flourishing.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Malm, A. (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming.* London & New York: Verso Books.
- Mandel, E. (2015 [1967]). *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx: 1843 to Capital.* London & New York: Verso Books.
- Marx, K. (1962a [1849]). Lønarbejde og kapital. I *Økonomi og filosofi: Ungdomsskrifter.* København: Gyldendal.
- Marx, K. (1962b [1845]). Teser om Feuerbach. I *Økonomi og filosofi: Ungdomsskrifter.* København: Gyldendal.
- Marx, K. (1970 [1867/73/83/90]). *Kapitalen. Kritik af den politiske økonomi. Første bog: Kapitalens produktionsproces.* København: Rhodos.
- Marx, K. (1972 [1845]). Über F. Lists Buch "Das nationale System der Politischen Ökonomie". *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 14.*
- Marx, K. (1973 [1847]). *Filosofiens elendighed. Svar på elendighedens filosofi af Hr. Proudhon.* Jørgen Paludans Forlag.
- Marx, K. (1974 [1857]). *Grundrids til kritikken af den politiske økonomi.* Århus: Modtryk.
- Marx, K. (1983 [ca. 1863-66]). *Resultater af den umiddelbare produktionsproces.* Århus: Modtryk.
- Marx, K., & Engels, F. (1975ff). *Marx-Engels Gesamtausgabe.* Berlin: Dietz/Akademie Verlag.
- Marx, K., & Engels, F. (1953ff). *Marx-Engels Werke.* Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, K., & Engels, F. (1945 [1848]). *Det kommunistiske manifest.* København: Forlaget Tiden.
- Marx, K., Engels, F., & Weydemeyer, J. (2004 [1845]). *Die Deutsche Ideologie: Artikel, Druckvorlagen, Entwürfe, Reinschriftenfragmente und Notizen zu I. Feuerbach und II. Sankt Bruno. Marx-Engels-Jahrbuch 2003.* Berlin: Akademie Verlag.
- Mau, S. (2016). Freudomarxisme: Hvad var det, og hvad gik galt? *Lamella: Tidsskrift for Teoretisk Psykoanalyse, 1,* 102–22.

- McLellan, D. (1970 [1969]). *The Young Hegelians and Karl Marx*. London & Basingstoke: Macmillan.
- Moore, J. W. (2015). *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London & New York: Verso Books.
- Moseley, F. (2016). Introduction. I K. Marx, *Marx's Economic Manuscript of 1864-65*. Leiden: Brill.
- Musto, M. (2015). The "Young Marx" Myth in Interpretations of the Economic-Philosophic Manuscripts of 1844. *Critique*, 43(2).
- Negri, A. (2005 [1971-77]). *Books for Burning*. London & New York: Verso Books.
- Noys, B. (Red.). (2011). *Communization and its Discontents: Contestation, Critique, and Contemporary Struggles*. Wivenhoe, New York & Port Watson: Minor Compositions.
- Ollman, B. (1976 [1971]). *Alienation: Marx's conception of man in capitalist society* (Second edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Postone, M. (2003 [1993]). *Time, Labor, and Social Domination: A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rifkin, J. (1995). *The End of Work: The Decline of the Global Labour Force and the Dawn of the Post-Market Era*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- Rigby, S. H. (1998). *Marxism and history: A critical introduction*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Rosen, Z. (1977). *Bruno Bauer and Karl Marx: The Influence of Bruno Bauer on Marx's Thought*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Sammenslutning af Bevidst Arbejdssky Elementer. (1979). *Arbejdsfrihedens spøgelse*. Husets Forlag og Forlaget Afveje.
- SAPD. (1875). Das Gothaer Programm. Hentet fra marxists.org
- Sass, H.-M. (1976). Bruno Bauer's Critical Theory. *Philosophical Forum*, 8(2).
- Schmidt, A. (1976 [1962]). *Naturbegrebet hos Marx*. København: Rhodos.
- Srnicek, N., & Williams, A. (2015). *Inventing the Future: Postcapitalism and a World Without Work*. London & New York: Verso Books.
- Tiqun. (2011 [2001]). *This Is Not a Program*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Trenkle, N. (2014 [1998]). Value and Crisis: Basic Questions. I N. Larsen, M. Nilges, J. Robinson, & N. Brown (Red.), *Marxism and the Critique of Value*. Chicago: MCM Publishing.
- Tronti, M. (1966). The Strategy of Refusal. Hentet fra <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/TrontiRefusal.html>